

Нестуля О.О.

УКРАЇНСЬКІ КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ В РОСІЇ: ДІАЛОГ ПРО ПОВЕРНЕННЯ (кінець 1920-х років)

В середині 1920-х років науковці та діячі культури України підняли перед центральними органами влади республіки питання про повернення музейних пам'яток, вивезених з її території до Росії.

Приводом до його розгляду в офіційних та науково-культурних колах України став лист ЦВК Кримської РСР до ВУЦВК від 12 липня 1926 р. з проханням передати до Керченського музею пам'ятки археології, вивезені за са-модержавства з Криму до Одеського Археологічного музею¹.

У відповідності до рішень ВУЦВК від 31 серпня та 8 вересня 1926 р. його реалізація пов'язувалась з вирішенням питання "про належність та порядок передачі різних історичних цінностей національним республікам" СРСР. Для цього при союзному ЦВК пропонувалось створити комісію "з представників всіх республік, що входять до складу СРСР"².

21 вересня 1927 р. Наркомат освіти України направив до ВУЦВК «Попередній реєстр історико-культурних і художніх цінностей, які належать до повернення УСРР». До нього увійшли українські старожитності, виявлені членами Всеукраїнського Археологічного комітету (ВУАК) в музеях та збірках Росії за літературними джерелами, а також пам'ятки, відомості про вивіз яких з території України повідомили музеї та Київська крайова інспектура охорони пам'яток культури³.

Одночасно з реєстром НКО УСРР передав до ВУЦВК також проект листа останнього до ЦВК СРСР.

В ньому наголошувалось, що "Наркомос УСРР продовжує роботу над виявленням пам'яток української культури, які знаходяться на території СРСР за межами УСРР. Тому в подальшому мають бути надані додаткові вичерпні списки".

Водночас, Наркомат освіти висловлював переконаність не лише у необхідності, а й можливості на основі зібраних відомостей про українські культурні цінності в Росії розпочати переговори між союзними республіками про подальшу долю пам'яток.

Відтак, детально описавши обставини, що склалися навколо прохання ЦВК Кримської СРР про передачу з Одеського історико-археологічного музею до Керченського музею пам'яток античної культури, НКО УСРР пропонував акцентувати увагу ЦВК СРСР на мотивах рішення президії ВУЦВК від 31 липня та 8 серпня 1926 р. Зокрема, в проекті листа зазначалось, що "питання про обмін культурно-історичними цінностями у всесоюзному масштабі підіймав ще т.Раковський, колишній Голова Раднаркому УСРР, однак до цього часу, - наголошувалося в листі, - воно не вирішено позитивно, незважаючи навіть на те, що в грудні 1917 р. Раднарком РСФФР за підписом т.Леніна зобов'язав всі музеї РСФФР повернути в Україну всі історичні документи, матеріали, картини і т.д., які мають відношення до України, щоб тим самим ліквідувати наслідки пригнобленого становища України і пограбування її в часи царизму".

В проекті листа наводились також випадки байдужого ставлення російських музеїв, наукових установ та урядовців до прохань української сторони про повернення вивезених з її території пам'яток. Зокрема, мова йшла про ігнорування Російською Академією історії матеріальної культури (РАІМК) прохання ВУАКу (березень 1926 р.) щодо повернення матеріалів археологічних розкопок С.Гамченка на Поділлі і Волині у 1908 -1914 рр.,

відмову Наркомату освіти Росії повернути до Київського музею мистецтв евакуйованої у 1919 р. до Москви картини Алесандро Ман'яско "Поховання ченця". З'ясувалося, - читаємо в проекті листа ВУЦВК до ЦВК СРСР, - що Московський музей мистецтв вже вніс цю картину у свій інвентар і виставив серед своїх колекцій, звернувшись по тому до Київського музею мистецтв з пропозицією відмовитись від його прав на цю картину, - ця пропозиція потім була повторена наркомом освіти РСФФР т. Луначарським в особистому листі на ім'я наркома освіти УСРР». В проекті листа приверталась також увага до багатьох інших картин, які були евакуйовані з України в Москву в 1919 р., і не поверталися Головною наукою РСФФР. Наводився факт відмови РАІМК на прохання українських пам'яткоохоронців надати в тимчасове користування матеріали колишньої Імператорської Археологічної комісії, "які стосувалися охорони історико-культурних пам'яток на території України".

Нарешті, позиції Наркомату освіти, наукових та музейних закладів Росії протиставлялось рішення НКО УСРР, який задовольнив прохання музею Л.Толстого в Москві передати до нього з музеїв України ті експонати, які стосувалися життя і творчості видатного російського письменника. "Наркомосвіти УСРР, однак, вважає необхідною умовою передачі в РСФФР матеріалів про Л.М.Толстого, - наголошувалося в проекті листа ВУЦВК до ЦВК СРСР, - повернення в УСРР всіх матеріалів, які відносяться до життя, діяльності і творчості Т.Г.Шевченка".

Закінчувався лист проханням ВУЦВК "заснувати при ЦВК СРСР Тимчасову Комісію у складі представників від Союзних Республік, призначених ЦВКами союзних республік, для проведення усієї операції взаємообміну історико-культурними музейними цінностями між Союзними Республіками"⁴.

Відповідну комісію пропонувалося утворити, надіславши до неї по два представники від кожної союзної республіки, затверджених рішеннями їх Центральних виконавчих комітетів. В засіданнях комісії могли брати участь з правом дорадчого голосу спеціалісти-експерти, запрошені делегаціями від союзних республік. Уряди союзних республік мали передати на розгляд комісії "списки історико-культурних і художніх музейних речей, - як тих, що можуть бути повернуті ними відповідним республікам, так і тих, про повернення яких вноситься цими урядами заявка". Тобто передбачалося провести взаємообмін культурними цінностями, керуючись "національно-територіальним" принципом. Намічену роботу планувалося провести в річний термін з тим, щоб до 1 січня 1929 р. комісія прозвітувалася про неї перед ЦВК СРСР.

Всі рішення комісії, ухвалені одногolosно, пропонувалось вважати остаточними й обов'язковими до виконання. В разі розходжень думок у комісії головуючий в ній, який призначався б по черзі від представників союзних республік, повинен був звертатися за остаточним рішенням до Президії ЦВК СРСР⁵.

Підготовлені Наркоматом освіти УСРР документи 4 жовтня 1927 р. розглянула Мала Президія ВУЦВК, члени якої повністю підтримали викладені в них пропозиції. Більше того, секретарі ВУЦВК О.Буденко та М.Власенко отримали доручення "домагатись від ЦВКу СРСР скорішого й остаточного вирішення цієї справи"⁶. Таке ж рішення наступного дня прийняла Президія ВУЦВК⁷.

Вже незабаром, 31 жовтня 1927 р., голова ВУЦВК Г.Петровський та секретар О.Буденко звернулися до ЦВК СРСР з листом "Про передачу у відання відповідних Союзних Республік історико-культурних і музейних предметів". В основу його ліг проект, підготовлений НКО УСРР. Водночас, наголошувалося на тому, що "дес-

потична система управління царського уряду колишньої Російської імперії по відношенню до пригнічених націй меншостей, яка зводилась до заперечення за ними усякого права на національно-культурний розвиток”, обумовила “прагнення зосередити в офіційних центрах культурно-історичні цінності, пов’язані ідеологічно чи за територіальною ознакою з окремими національностями. Таким шляхом, - наголошувалося в листі, - в музеях і сховищах колишнього Петербурга і Москви опинилися цінніші пам’ятки з історії України, Запорізької Січі, етнографії, мистецтва України і т.д.” Також констатувалось, “що в роки імперіалістичної і громадянської воєни ще більше посилюється процес евакуації національних культурних цінностей України”.

Увага ЦВК СРСР приверталась до того, що “впродовж багатьох років усі зусилля українських державних і наукових установ добитися врегулювання питання про повернення в Україну історичних і загалом культурних цінностей, вилучених в різні часи з музейних і наукових установ України, не увінчалися успіхом і зустрічали іноді повне небажання з боку окремих установ РСФФР на шкоду справедливим інтересам України”.

В зв’язку з цим в листі висловлювалось сподівання, що “національна політика Радянської влади” поставить на чергу дня “питання про докорінну зміну такого становища і про повернення Союзним Республікам належних їм і вилучених у них національних цінностей”. Зокрема, з цією метою пропонувалось “утворити тимчасову комісію з представників Союзних Республік, яка намітила б шляхи обміну і повернення історико-культурних і художньо-наукових предметів між Республіками Союзу РСР за національно-територіальною ознакою цих цінностей і встановила б, які саме предмети належать до повернення й обміну”⁸.

Надіславши з листом голови та секретаря ВУЦВК ще

й проект відповідної постанови ЦВК СРСР, в Україні, здавалось, не без підстав сподівалися на позитивне вирішення поставлених у них проблем. Принаймні, 31 грудня 1927 р. у відповіді на запитання Наркомату освіти УСРР про “вирішення справи щодо обміну історично-культурними та художніми цінностями” секретаріат Президії ВУЦВК за розпорядженням М.Власенка повідомив, “що справу цю буде розглянуто в Москві під час 3-ої сесії ЦВКу СРСР за його участю”⁹.

Тим більшою несподіванкою для науковців та співробітників державних інституцій України, які опікувалися проблемою повернення з Росії українських культурних цінностей, стало рішення Президії ЦВК СРСР від 11 січня 1928 р.. Заслухавши “клопотання Президії ЦВК УСРР про обмін культурно-історичними і художніми цінностями між союзними республіками”, вона відхилила його. ЦВК Союзних республік і, зокрема, ВУЦВК було запропоновано “в разі необхідності обміну тими чи іншими культурно-історичними і художніми цінностями, звертатися безпосередньо до відповідної союзної республіки, в розпорядженні якої знаходяться згадані цінності”¹⁰.

За умов формування в СРСР вже в кінці 20-х років жорсткої тоталітарної системи управління усіма сферами суспільного життя з єдиного імперського центру подібна ухвала, безперечно, була знаковою. Однак, в Україні, здавалось, ще сподівалися на можливість двосторонніх рішень про обмін культурними цінностями між союзними республіками. Принаймні, вже 27 січня 1928 р. секретаріат Президії ВУЦВК, повідомляючи НКО УСРР про рішення ЦВК СРСР, просив його терміново “подати відомості про розподіл цінностей, що знаходяться у відданні Союзних Республік, а також відповідні прохання до них про обмін цінностями, зазначивши ті цінності, які може повернути УСРР Союзним Республікам”¹¹.

Доручення Президії ВУЦВК поставило Наркомат ос-

віти України в досить скрутне становище. Думається, там добре усвідомлювали, що запропонований їм варіант підходу до проблеми обміну культурними цінностями, відкладав її вирішення на невизначений час. Адже мова йшла про укладання ресстрів не лише вивезених до усіх союзних республік українських історико-культурних цінностей, а й пам'яток з обсягу їх історії та культурних цінностей, а й пам'яток України. Саме вони мали стати підставою для відповідних двосторонніх переговорів і домовленостей.

В зв'язку з цим 9 лютого 1928 р. УСРР запропонував ВУЦВК, не чекаючи завершення підготовки відповідних матеріалів по інших союзних республіках, звернутися з проханням про початок обміну культурними цінностями до РСФФР. Справді, "Ресстр" українських культурних цінностей в Росії вже був в основному підготовлений. Відомості ж "про ті цінності, що може повернути УСРР" Наркомат освіти республіки зобов'язувався оперативно подати "додагково, коли ЦВК РСФФР висловить згоду вступити в обмін". Щоправда, принагідно висловлювалась цілком слушна пропозиція, "щоб такі ресстри склали Наркомоси тих союзних республік, які вступають в обмін культурними цінностями з УСРР",¹².

Пропозиції Наркомату освіти УСРР знайшли підтримку з боку керівництва ВУЦВК. 24 лютого 1928 р. його голова Г.Петровський та секретар М.Василенко звернулися до ЦВК РСФФР з листом, в якому, повторивши наведені свого часу в підготовленому НКО УСРР проєкті аргументи на користь повернення в Україну вивезених з її території цінностей, висловили прохання "визнати необхідним провести взаємообмін на основі національно-культурного принципу історико-культурними і художніми музейними цінностями між РСФФР і УСРР для ліквідації наслідків пригноблення і культурної експлуатації за часів царизму українського народу".

З цією метою пропонувалось створити спільну тимчасову комісію ЦВК РСФФР та ВУЦВК "у складі 3-х представників від кожної з цих союзних республік за призначенням ЦВК цих Союзних республік". Комісія мала працювати впродовж року – до 1 січня 1930 р., розглянувши за цей час заявки Наркоматів освіти республік на повернення та їх пропозиції про передачу пам'яток культури. Рішення комісії пропонувалось "вважати обов'язковими для Наркомосвіти РСФФР та УСРР і підвідомчих їм установ". Спірні питання мали виноситися на вирішення наркоматів освіти обох республік.¹³ Отже, комісія мала будувати свою роботу на принципах, якими повинна була керуватися й відповідна комісія при ЦВК СРСР, звичайно, в разі її створення. Однак, безперечно, її статус був би значно нижчим, ніж комісії при ЦВК СРСР.

На жаль, навіть його реалізувати вдалося не відразу, оскільки 9 липня 1928 р. Президія Всеросійського ЦВК визнала "утворення паритетної комісії" недоречним. Щоправда, Наркомат освіти РСФФР отримав доручення "домовитися з Наркомосвіти Української СРР з питання про обмін культурно-історичними і художніми цінностями між РСФФР і УСРР, і подати на затвердження Президії ВЦВК проєкт відповідної постанови"¹⁴. Однак, без чітко визначених принципів та термінів проведення взаємообміну переговорний процес міг тривати безкінечно довго без усіляких гарантій на конкретні його результати.

Власне, саме це й змусило ВУЦВК знову звернутися до ЦВК СРСР. В листі від 4 серпня 1928 р. тимчасово вивезені до ВУЦВК голови ВУЦВК О.Буценко та секретаря ЦВК України В.Поляков, "беручи до уваги, що питання про обмін культурно-історичними і художніми цінностями між РСФФР і УСРР не може бути вирішено постановою ЦВК РСФФР", просили союзний ЦВК "утвори-

ти для проведення цієї роботи тимчасову комісію з представників УСРР та РСФРР”¹⁵. При цьому комісія мала звітуватися перед ЦВК СРСР, звертаючись до нього також в разі виникнення спірних питань з обсягу її компетенції¹⁶.

Президія ЦВК СРСР досить оперативно відреагувала на звернення ВУЦВК. Вже в середині вересня 1928 р. вона ухвалила “просити Президію ВЦВК переглянути свою постанову від 9 липня 1928 р. про недоцільність утворення Паритетної Комісії з питання обміну культурно-історичними і художніми цінностями”¹⁷.

Не забарилась з відповіддю і президія Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету. 8 жовтня 1928 р. вона ухвалила звернутися до Президії ЦВК СРСР з проханням запропонувати ВУЦВК “надати конкретні заявки на отримання історичних і художніх експонатів, які знаходяться в музеях РСФРР і відносяться до території УСРР”. Після цього передбачалось “утворити Паритетну комісію з представників від РСФРР і УСРР”¹⁸.

Таким чином, задовольнивши прохання України, ЦВК РСФРР, здавалось, відкладав його реалізацію на невизначений час, який був потрібний для укладання передбачених постановою списків пам’яток. Однак, українську сторону таке рішення цілком влаштовувало. Адже на той час вона вже мала відповідний “Ресстр” пам’яток культури в збірках Росії.

Про це знали також і в Наркоматі освіти РСФРР. Отож, отримавши рішення ЦВК РСФРР, відразу спробували опротестувати його. В середині жовтня 1928 р. НКО Росії звернувся до Всеросійського ЦВК з наполегливим проханням відмінити постанову його президії від 8 жовтня того ж року. Проте Президія ВЦВК 31 жовтня 1928 р. відхилила його, підтвердивши свою попередню ухвалу щодо організації обміну культурними цінностями між Україною і Росією¹⁹.

На нашу думку, така різка зміна поглядів і ЦВК СРСР, і Всеросійського ЦВК на проблему повернення українських культурних цінностей з Росії була пов’язана з розгортанням в кінці 20-х років ініційованих вищим партійно-державним керівництвом Радянського Союзу кампаній по масовому вивозу пам’яток історії та культури з союзних республік для їх подальшого експорту на західні ринки²⁰.

Саме в зазначеному контексті стає зрозуміло, як певна “поступливість” ЦВК СРСР та ЦВК Росії проханням України щодо повернення вивезених з її території культурних цінностей, так і активізація відповідних зусиль українських учених та державних діячів.

В листі постійного представництва України при урядові СРСР до заступника наркома освіти УСРР О.А.Полоцького від 2 листопада 1928 р., наприклад, зазначалось: “Олександр Аркадійович, ми клопочемося з цього питання вже 5 років. Потрібно кувати залізо, доки воно гаряче”²¹.

Аби прикрити початок роботи Паритетної комісії, НКО УСРР 22 листопада 1928 р. звернувся до ВУАКУ та крайових інспектур охорони пам’яток культури з проханням “знестися з музеями та терміново подати до Української науки всі ті додаткові реєстри й заявки, які треба долучити до попереднього орієнтовного списку”. Терміновість завдання Наркомат пояснював тим, “що після початку праць Паритетної комісії й подачі ними додаткового й остаточного реєстру вносити які б то не було нові заявки буде вже запізно”²².

Виконуючи доручення Наркомату освіти, ВУАК 15 грудня 1928 р. звернувся до музеїв та крайових інспектур охорони пам’яток культури в Україні “з пропозицією дати конкретні заявки на одержання історичних і художніх експонатів із музеїв РСФРР”²³. Однак, відповіді музеїв суттєво не доповнили картину вивозу пам’яток за

початку 1929 р. Зокрема, він підіймав питання про повернення з РСФРР колекції генерала інженерної служби і відомого колекціонера Михайла Платоновича Фабріціуса. М.П. Фабріціус народився 1847 р. у Києві і, за визначенням Ф.Ернста, був українцем за національністю й переконаннями. Розпочавши військову кар'єру у Москві, він захопився старовиною, опублікував ряд статей з історії Кремля. У 1880-х роках він повернувся до Києва, де розкрився ще й його талант архітектора, громадського діяча. Зокрема, за проектом М.П. Фабріціуса був побудований його власний будинок у мавританському стилі на вул. Інститутській. Він проектував підняття рівня Труханова острова, був гласним Київської міської думи, ініціатором артезіанського водопостачання у Києві.

Все своє життя М.П. Фабріціус збирав колекцію полотен вітчизняних та закордонних митців, пам'ятки старовини, ювелірні вироби з бірюзи. Він мріяв побудувати на власні кошти на вулиці Інститутській приміщення для громадської картинної галереї, яку планував передати разом з колекцією в дарунок місту. Колекціонер не встиг реалізувати свої плани. 1915 р. він помер і був похований на кладовищі на Аскольдовій могилі. Однак, у складеному заповіті М. Фабріціус розпорядився передати збірку міській громаді Києва. В 1915 році вдова небіжчика розпочала переговори з цього приводу з директором Київського міського музею М. Біляшівським та міським головою І. Д'яковим. Проте згодом змінила свої наміри і подарувала всю збірку Рум'янцевському музею у Москві.

На той час вона нараховувала понад 400 картин голландських, російських та українських майстрів. Однією з умов передачі збірки до Рум'янцевського музею було виділення для її експозиції окремої зали імені М. Фабріціуса. Музей дав відповідну згоду, але не дотримався своїх обіцянок. Більше того, 114 картин збірки опинилися в запасниках. Після революції колекції музею, в тому

межі України. Серед них виділяється хіба що лист Зінов'євського округового музею, в якому приверталась увага до археологічних знахідок під час розкопок В. Ястребова у 1890-1896 рр., які були вивезені до Петербургу. За відомостями музею там же, зокрема, в Ермітажі опинилися й пам'ятки з розкопок 1763 р. в районі с. Кучерівка, у верхів'ях Інгула та Інгульця, які проводив генерал-поручик Мельгунов.

Музей повідомляв і про те, що, "значну кількість речей художнього та історичного значення було вивезено до Москви" в 1918 р. Проте змушений був констатувати: виявити, "що саме вивезено, ким та куди, - навіть по свіжих слідах в 1922 році, не пощастило". У співробітників музею, однак, не було сумнівів у тому, що вивіз пам'яток за межі України завдав суттєвої шкоди музейному будівництву в межах округи. "Такий факт, - зазначалось у його листі, - як залишення в музейних збірках м. Зінов'євська після евакуації не більше 1/10 частини того, що було до евакуації, яскраво говорить про вивіз до центру найкращих та найцінніших речей". В зв'язку з цим він цілком справедливо ставив питання про те, щоб вивезені "речі було повернуто до Зінов'євського округового Музею"²⁴.

Подібні прохання висловлювались і в листах інших музеїв. Так, Роменський музей просив "вжити заходів, аби хоч частина тих археологічних матеріалів, що були здобуті в різні часи і різними археологами, особливо Самоквасовим, під час розкопів на Роменщині і зараз знаходяться в РСФРР, були повернуті до Роменського Музею". Однак, нові дані про вивіз пам'яток з території округи в листі музею не наводились²⁵.

В зв'язку з цим особливий інтерес для ВУАКу та НКО УСРР, які готували списки пам'яток культури на розгляд Паритетної комісії склали відомості київського крайового інспектора Ф. Ернста, надіслані ним до Укрнауки на

числі, й збірка М.Фабріціуса перейшли у відання музейного фонду РСФРР. Як відомо, з нього поповнювалися збірки провінційних музеїв Росії. Одна з картин з колекції М.Фабріціуса ("Собака" Гроте) в 1925 р. була передана до Всеукраїнського історичного музею ім.Т.Г.Шевченка.

В листі Ф.Ернста ставилось питання про повернення в Україну й інших картин та колекції ювелірних виробів зі збірки М.Фабріціуса. Їх пропонувалось розподілити між Музеєм мистецтв ВУАН (голландський живопис), Київською картинною галереєю (російський живопис) та Всеукраїнським історичним музеєм ім.Т.Г.Шевченка (український живопис)²⁶.

Не менш переконливо Ф.Ернст обгрунтував і позицію про повернення з Росії до України збірки відомих українських меценатів і колекціонерів Терещенків. Вона почала складатися з 1860-х років у Києві зусиллями Миколи Артемовича Терещенка. Під його впливом колекціонуванням захопилися також брат Федір Артемович та діти – Варвара Миколаївна (дружина Б.Ханенка), Олександр Миколайович та, особливо, Іван Миколайович. Його збірка займала двоповерховий будинок на бульварі Шевченка у Києві. На кошти І.М.Терещенка 25 років утримувалась Київська художня школа М.Мурашка. Він фінансово підтримував Врубеля, пожертвував 2000 крб. на утворення Художньої академії у Києві.

Збірка І.М.Терещенка складалась із сотень картин та кількох тисяч малюнків, переважно російських та українських художників. Особливу вагу для України мали оригінальні роботи Д.Левіцького, Л.Боровиковського, Штернберга, І.Рспіна, 469 малюнків Федотова, твори Костанді, Врубеля та ін. До І.М.Терещенка перейшла також збірка художника Л.Жемчужникова: понад 5000 його власних творів, роботи Т.Шевченка, Штернберга та ін. В 1911 р. твори Т.Шевченка, портрети й карикатури на

нього, Штернберга, з колекції Жемчужникова експонувались на ювілейній шевченківській виставці в Київському міському музеї.

Частину збірки родина Терещенків планувала розмістити в прилюдній картинній галереї у Києві, яку хотіли побудувати на власні кошти. Ці плани порушили революційні події 1917 р. В січні 1918 р. збірка зазнала погрому вояків М.Муравйова. Уцілілі речі були націоналізовані і згодом поступили до фондів Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г.Шевченка та Київської картинної галереї.

Ще до цього син Івана Миколайовича, відомий міністр кабінету Керенського Михайло Іванович Терещенко вивіз найбільш цінні твори художників з колекції батька до Петрограду. Після жовтневого перевороту 1917 р. М.І.Терещенко виїхав за кордон. Його ж маги, усвідомлюючи можливість ревізії збірки, 21 березня 1917 р. передала її на зберігання до Державного Російського музею в Петрограді. При цьому вона зберігала право на повернення збірки на першу ж вимогу, але не пізніше 1 січня 1919 р. В разі, якби власники не зберігали збірку до 1 квітня 1919 р., вона мала перейти у власність музею.

За бурхливих умов громадянської війни реалізувати свої права на петроградську частину збірки родина Терещенків не змогла. Відтак, 53 полотно М.Врубеля та ін., 5048 малюнків Л.Жемчужникова, Т.Шевченка, Штернберга, Федотова, 92 малюнки М.Врубеля, збірка українських килимів, порцеляни, мініатюр, книг, рукописів і т.д. опинилися в Державному Російському музеї.

В листі до Укрнауки НКО УСРР Ф.Ернст, посилячись на те, що "...українська частина збірки нерозривно зв'язана з збірками Всеукраїнського Історичного Музею ім.Т.Г.Шевченка, куди та ж сама родина Терещенків дарувала твори Врубеля, Шевченка та ін., де знаходиться

чимало полотен з зазначеної збірки, навіть частина лісування І.М.Терещенка з художниками в справах придбання картин, альбоми Л.Жемчужнікова, придбані музеєм у дочку останнього”, підіймав питання про повернення її в Україну та передачу до кївських музеїв²⁷.

До Києва Ф.Ернст пропонував повернути й колекцію відомого мецената та державного діяча Росії Василя Петровича Кочубея. Вона складалася з картин західноєвропейських художників (Перуджино, Моралес, Лампі-старший, Крейцінгер, Моллер), російських та українських митців (Д.Левицький, Л.Боровиковський). Особливу цінність для України мали роботи Т.Шевченка (“Портрет князя М.Г.Репніна”, “Єврейське весілля”, “Долина на Хівинській дорозі”, “Чиркала-тау”, “Акмиш-тау” та ін.). Майже всі вони експонувалися на ювілейній шевченківській виставці у 1911 р. В.П.Кочубей зібрав також колекцію медалей та художніх виробів з бронзи, меблів доби ренесансу.

В 1915 році усі його збірки були вивезені до палацу в Царському Селі. В роки революції вони попали до Петроградського музейного фонду, а звітли розподілялись між музеями Росії. В 1928 р. частина пам’яток колекції попала до Держторгу для продажу на європейському антикварному ринку.

Отже, “зважаючи на те, що збірка В.П.Кочубея цілком зв’язана з Україною (всі маєтки В.П.Кочубея – Ярославць, Дубовичи, Згурівка та ін. знаходились також на Україні) й Києвом”, Ф.Ернст також просив Укрнауку НКО УСРР “...вжити заходів до передачі названих збірок до Київських музеїв”²⁸.

Таке ж прохання він висловлював і щодо пам’яток з колекції князя Павла Олександровича Демидова-Сан-Донато, які він 1915 р. вивіз із власного Вишневецького замку на Волині до свого маєтку в Криму. За відомостями, отриманими Ф.Ернстом, в роки революції вони опи-

нилися в Ялтинському музеї, де й зберігались на кінець 20-х років²⁹.

Таким чином вже перші відповіді на запит Укрнауки НКО УСРР та ВУАКу про пам’ятки культури України, вивезені за її межі, дали досить цікаві результати. Ставало все більш очевидним, що ставити початок роботи Паризької комісії в залежності від підготовки остаточного списку пам’яток української культури в збірках Росії було недоцільним. А вже в процесі подальших пошуків могли виявитися все нові й нові факти про вивіз історико-мистецьких скарбів з території України.

Не випадково, ще 5 грудня 1928 р. НКО УСРР в листі до ВУЦВК наголошував, що “розпочинати працю Паризької комісії можна вже нині, поставивши на розгляд її попередній реєстр”, складений у 1927 р. Проте, щоб уникнути непорозумінь під час роботи комісії, Комісаріат пропонував визначити головні її підвалини в погодженій з ЦВК РСФФР інструкції³⁰.

Поданий на розгляд ВУЦВК її проект дещо відрізнявся від попереднього. Зокрема не визначалась дата завершення роботи комісії. Значалося лише, що вона “повинна впродовж річного терміну з моменту отримання від Наркомосвіти УСРР і Наркомосвіти РСФФР їх заявок зі списками історико-культурних і художніх музейних речей (як тих, які можуть бути повернуті ними, так і тих, про повернення яких вноситься заявка) розглянути ці заявки і списки і винести остаточне рішення”. Взаємообмін музейними речами, з приводу яких в комісії не виникало розбіжностей, мав розпочинатися відразу після затвердження її звіту ЦВК УСРР та РСФФР, а в спірних випадках – після схвалення ними ж рішень нарад наркомів освіти Росії й України. Нарешті, зазначалося, що засідання комісії мали відбуватися в Москві і Харкові по черзі³¹. 2 січня 1929 р. Президія ВУЦВК затвердила підготовлений НКО УСРР проект “Інструкції про поря-

док обміну культурними цінностями між РСФРР та УСРР” 32.

Вже 26 січня 1929 р. ВУЦВК звернувся до Всеросійського ЦВК з проханням розглянути та погодити розроблений НКО УСРР і схвалений Паритетної комісії та визначити проект інструкції для Паритетної комісії та визначити своїх представників для роботи в ній. В листі ВУЦВК також зазначалося, що на доповнення до переданого в ЦВК Росії ще 24 лютого 1928 р. “Реєстру” українських пам’яток в російських збірках “буде поданий остаточний список, який вичерпає всі побажання стосовно повернення УСРР її культурно-історичних і художніх цінностей”.

На початку лютого 1928 р. в листі Наркомату освіти України до Постійного представництва УСРР при РНК СРСР висловлювалось припущення, що “з боку музейних органів РСФРР може бути... бажання домогтися, щоб НКО ще до початку робіт Паритетної комісії подав остаточний вичерпний список і тим себе обмежив надати від всіляких заявок, у яких знайдеться потреба під час роботи Паритетної комісії”.

“Це нині не можливо, - пояснювалось у листі, - тому, що перший реєстр було складено за каталогами і іншими літературними джерелами, між тим, щоб скласти остаточну заявку (і тим самим обмежити себе вже надалі), доведеться мабуть членам Паритетної комісії безпосередньо оглянути фонди деяких держмузеїв РСФРР та вивчити їх інвентарі”.

В зв’язку з цим НКО УСРР просив Постійне представництво домогтися того, щоб “свою роботу Паритетна комісія почала після оформлення... складу... з розгляду того попереднього реєстру, що НКО УСРР подав був до ВУЦВКу, а ВУЦВК надіслав до ЦК РСФРР”.

Не чекаючи на погодження російською стороною надісланого їй проекту інструкції про роботу Паритет-

ної комісії, Мала Президія ВУЦВК 19 лютого 1929 р. затвердила представниками України до її складу І.Кулика, Ф.Ернста та М.Болтенка. Кожен з них був добре відомим в науково-культурних та пам’яткоохоронних колах України.

Наркомат освіти РСФРР, незважаючи на неодноразові звернення Постійного представництва України при РНК СРСР, Всеросійського ЦВК, проте, не поспішав визначити своїх представників до Паритетної комісії. В листах Головнаки НКО РСФРР до секретаріату Президії ВУЦВК від 19 березня та 7 червня 1929 р. це пояснювалось “труднощами при складанні списків предметів російського походження з числа тих, що знаходяться в Музеях УСРР і належать до передачі Музеям РСФРР”.

Справді, як засвідчив досвід відповідної роботи українських пам’яткоохоронців, вона вимагала значного часу. Аби скоротити його, ВУАК 15 грудня 1928 р. звернувся до музеїв України з “проханням неодмінно надіслати йому... списки археологічних і художніх експонатів, які належать до передачі в Музеї РСФРР через той чи інший їх зв’язок із територією РСФРР”.

Оскільки більшість музеїв України були утворені після революції та прагнули показати в своїх експозиціях культуру й історію, перш за все, рідного краю, вони, як правило, не мали збірок, які б стосувалися минулого Росії та інших союзних республік. Про це ВУАК, зокрема, повідомили завідувачі Первомайським, Уманським музеями. В листі завідуючого Мелітопольським округовим музеєм Д.Кравченка від 2 січня 1929 р. називались лише чотири експонати, які належали, на його думку, до передачі в музеї РСФРР.

Лише відповідний список, підготовлений директором Ізюмського державного музею М.Сібільовим, містив понад сто найменувань пам’яток з обсягу російської історії та культури. Як не дивно, першим у списку значився

портрет Олександра І роботи Д.Левицького. За ним ішли парадні портрети членів імператорської родини, подаровані Олександром І своєму сповідачеві А.Самборському, з колекції якого вони й попали до музею. Значне місце в списку займали документи першого директора Царськосельського ліцею В.Малиновського: відомості про його життя, записні книжки, ногатки, листи, вірші та ін. Окрему групу складали матеріали з історії декабристського руху.

При цьому музей вважав "за свій обов'язок повідомити, що картини й портрети... він залюбки обміняв би на картини ізомчанина академіка С.І.Васильківського чи на речі, що мають відношення до Ізюмського Слободського козацького полку". Що ж до матеріалів з історії декабристського руху, В.Малиновського та А.Самборського, які експонувалися в історико-революційному відділі музею, то М.Сібільов пропонував утриматися від їх передачі Росії. На його думку, їх вилучення з історико-революційного відділу могло довести до "спустошення й навіть закриття цього відділу, а така дія в свою чергу викликає протест ізюмської суспільності". На передачу "цього матеріалу до РСФРР, - писав він, - Ізюмський музей може згодитися лише в тому разі, коли в обмін він одержить щось рівноцінне". Зокрема, мова йшла про картини С.Васильківського, "писані на Ізюмщині та сюжетом для яких були історія, побут населення або природи Ізюмщини, дані портрети полковників Ізюмського Слободського Козацького полку, козацька зброя та реліквії Ізюмського Слободського Козацького полка".

Окремо обговорювалось питання про долю археологічної колекції, яку Ізюмський музей отримав у 1924 році з Московського історичного музею в обмін на мікроліти, зібрані М.Сібільовим. В грудні 1926 р. музей вже повідомляв про цей факт ВУАК. Як зазначалося тоді у його листі, колекція в понад 200 мікролітів з дозволу міс-

цевого відділу народної освіти була обміняна на пам'ятки епохи неоліту, бронзи й раннього залізного віку. На вимогу ВУАКу 22 лютого 1927 р. музей надіслав їх повний реєстр, зазначивши в ньому кам'яні сокири, скляні буси, залізні наконечники стріл, дротиків, списів, теракотові статуетки, керамічні вироби, бронзові та залізні ножі, кинжалі, голки, тощо, - отримані з Москви. Музей вважав, що "ці речі з'являються надто необхідними, як додаток до цілком ізюмського матеріалу".

Втім, ВУАК тоді зацікавився не лише питанням про рівноцінність обміну, а й самим фактом вивозу пам'яток з території України без санкції відповідних органів. Тому в листі до Укрнауки НКО УСРР від 15 січня 1927 р. голова ВУАКу О.Новицький та вчений секретар комітету М.Рудинський просили "з'ясувати питання на якій підставі і з чийого дозволу було вивезено зазначені речі" та клопотатися "про поворот їх по приналежності до Ізюмського Музею". Розуміючи, що задовольнити його можливо було лише на умовах взаємообміну, М.Сібільов, водночас, пропонував взяти до уваги, що московська колекція "добровільно надіслана російською науковою установою й необхідна для Ізюмського музею, як підсобний матеріал під час пояснень та розмов із відвідувачами". А тому просив відшукати можливість, аби "не повертати останню в Москву".

Таким чином, музейні працівники України, з цілком зрозумілих причин, не відгукнулися на пропозицію скласти списки пам'яток, які вони були готові передати своїм російським колегам. Здається, ВУАК і не сподівався на інше, а тому не наполягав на виконанні відповідного доручення, вважаючи, що заявку на передачу пам'яток з українських музеїв до музейних закладів Росії, мали підготувати співробітники останніх.

Вони ж справді зустріли немало труднощів при виконанні цього завдання Головна науки НКО РСФРР, оскільки

більшість музеїв України не мали надрукованих каталогів своїх колекцій. Не випадково, звертаючись до музеїв “з пропозицією в найбільш терміновому порядку скласти зазначені списки”, Головна наука просила їх подати “хоча б попередній ресстр матеріалів, які належать до піддачі Музеям РСФРР”. Але й для його підготовки потрібен був час. Окрім того, музеї Росії виконували доручення Головної науки по експертизі обгрунтованості “претензій України”. Влітку Головна наука НКО РСФРР утворила спеціальну комісію для розгляду направлених музеями Росії “висновків по списках, переданих НК Освіти УСРР”. Як повідомлялось в листі ВЦВК до ЦВК СРСР від 16 липня 1929 р., всю цю роботу планувалось завершити впродовж двох місяців після чого мали бути “виділені представники в Паритетну Комісію”.

Головна наука дотрималась своїх зобов’язань. 24 серпня 1929 р. вона повідомила ВЦВК, “що попереднє опрацювання матеріалів з питання про обмін музейними цінностями з Україною, Наркомосвіти РСФРР – закінчується, залишаються нез’ясованими лише деякі деталі, які можна буде опрацювати в самій Паритетній Комісії”. Там же Головна наука планувала передати українській стороні й “мотивований висновок Наркомосвіти РСФРР по списку матеріалів, на які претендує Україна”.

В зв’язку з цим Головна наука просила ВЦВК затвердити представниками РСФРР в Паритетній комісії академіка М. Марра (голова), старшого наукового спеціаліста Головної науки А. Вольтера та заступника директора Державної Третьяковської галереї М. Машковцева. Вже 16 вересня 1929 р. Президія Всеросійського ЦВК погодилась з пропозицією Головної науки, а через три дні повідомила ЦВК СРСР, НКО РСФРР та ВУЦВК про затвердження нею представників Росії до складу Паритетної комісії.

Таким чином, трьохрічні зусилля науковців, діячів культури та центральних органів влади України, нареш-

ті, увінчалися успіхом. Були створені не лише науково-методичні, а й організаційні передумови для початку роботи Паритетної комісії.

ПРИМІТКИ

- 1 Науковий архів Інституту Археології Національної Академії наук України (далі – НА ІАНАНУ). – Ф. Всеукраїнського Археологічного комітету (далі – ВУАК). – Спр. 97. – Арк. 68-68 зв.
- 2 Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО) України. – Ф.1, оп. 3, спр. 245. – Арк. 44, 93.
- 3 НА ІАНАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр.95. – Арк. 230-251.
- 4 Див.: Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. – К., 1995. – Ч.2: Кінець 20-х – 1941 рр. – С. 141-150.
- 5 ЦДАВО України. – Ф.3, оп. 1, спр.5168. – Арк.45.
- 6 НА ІАНАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр.95. – Арк.253.
- 7 Там само. – Арк.255.
- 8 Там само. – Арк.259-259 зв.
- 9 Там само. – Арк.280.
- 10 Там само. – Арк.310-310 зв..
- 11 Там само. – Арк.307-307 зв..
- 12 Там само. – Арк.309.
- 13 Там само. – Арк.308.
- 14 ЦДАВО України. – Ф.1, оп.3, спр.245. – Арк.31.
- 15 Там само. – Арк.22.
- 16 Там само. – Арк.25.
- 17 Там само. – Арк.21.
- 18 Там само. – Ф.3, оп.1, спр.5807. - Арк.7.
- 19 Там само. – Ф.1, оп.3, спр.245. - Арк.19.
- 20 Там само. – Ф.3, оп.1, спр.5807. - Арк.37.
- 21 НА ІАНАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр.95. – Арк.255.
- 22 Там само. – Спр. 269. – Арк.1 зв., 2.
- 23 Там само. – Спр. 95. -Арк.267.

- 24 Там само. – Арк.270.
- 25 Там само. – Арк.32.
- 26 Там само. – Спр. 112. - Арк.6, 26-28..
- 27 Там само. – Спр. 95. - Арк.43.
- 28 Там само. – Арк.271 зв..
- 29 ЦДАВО України. – Ф.3, оп.1, спр.5807. – Арк.37.
- 30 Там само. – Ф.1, оп.3, спр.245. - Арк.15.
- 31 Там само. – Арк.14-14 зв..
- 32 Там само. – Ф.3, оп.1, спр.5168. – Арк.85.